

Ivana Janković
Odeljenje za filozofiju
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu

Deliberativna demokratija i problem njene praktične primene

Apstrakt: *Stanovište deliberativne demokratije jeste da se legitimnost demokratskih odluka zasniva na prethodnoj deliberaciji onih koji učestvuju u procesu odlučivanja. Ovo znači da se demokratske odluke ne mogu donositi samo na osnovu proste agregacije preferencija koje se izražavaju prilikom glasanja. Kao rezultat promišljanja podstaknutih deliberativnom komunikacijom i uzimanjem u obzir stanovišta drugih ljudi, građani mogu da promene svoje prvobitne stavove i preferencije. Cilj ovoga rada jeste da izloži stanovište deliberativne demokratije, kakvo zastupaju Ejmi Gatman i Denis Tompson, kao i da iznese kritike koje nastaju kao rezultat razmišljanja o praktičnoj primeni takve zamisli.*

Ključne reči: *deliberativna demokratija, transformacija preferencija, deliberacija, agregacija, promišljanje, opravdanje*

Sve do devedesetih godina prošlog veka, političke teorije zanemaruju deliberativni aspekt demokratije, odnosno mogućnost transformacije sirovih individualnih preferencija kroz proces javne diskusije. Teoretičari deliberativne demokratije smatraju da teorija društvenog izbora¹ ne može da nam pruži dobar model za postizanje društvenog izbora, odnosno, opšteg društvenog dobra. Zastupnici ovakvog pristupa prvobitno su bili inspirisani Habermasovom (Jürgen Habermas) teorijom komunikativnog delovanja.² Stanovište deliberativne demokratije jeste da prosta agregacija preferencija nije dovoljna i da je neophodno da se u političkom životu obezbedi moralna rasprava koja bi omogućila građanima da uzmu učešće u argumentima koji se tiču najvažnijih problema, kao i da se, nakon deliberacije, ukoliko se za to ukaže potreba, same preferencije transformišu. „Input mehanizmu društvenog izbora ne bi onda bile sirove, uglavnom sebične ili iracionalne,

1 Teorija društvenog izbora je matematička teorija o većinskom odlučivanju. Ona se tiče ne toliko empirijskih pitanja o tome kako grupe zaista donose odluke, već pre normativnih i logičkih pitanja o tome kako bi trebalo, ili kako bi se mogle, sabirati individualne informacije, interesi ili preferencije da bi se došlo do kolektivnih odluka. Normativni aspekt odnosi se na specifikaciju minimalnih uslova koje jedan prihvatljiv mehanizam agregacije mora da zadovolji. Logički aspekt znači identifikaciju grupe logički mogućih mehanizama koji bi zadovoljili dati set uslova. Navedeno prema: Dryzek and List 2003: 2.

2 Habermas je u svojoj knjizi *Teorija komunikativnog delovanja* tvrdio da je ključ slobode pre u jeziku i komunikaciji među ljudima nego u ekonomiji, koja je po Marksu bila jedini i glavni faktor ugnjetavanja.

preferencije koje funkcionišu na tržištu, već informisane preferencije koje uzimaju u razmatranje i ostale članove društva.³

Deliberativna demokratija privukla je veliki broj pristalica u demokratskom svetu. Teoretičari ove koncepcije smatraju da vlast pripada svim građanima i sprovodi se nad svima podjednako, te je zato neophodno da se svi zajedno, na osnovu argumenata i razloga, potrudu da nađu uslove pod kojima će zajednički živeti, uslove koji su međusobno prihvatljivi, bez obzira na mnogobrojne razlike. Građani kojima je uskraćena mogućnost da se nose sa najvažnijim opštim moralnim pitanjima gube suštinski udeo u procesu učenja o odgovornosti i poštovanju koje građani, u pravom demokratskom okruženju, treba da imaju. Kada je zaobiđen proces pregovaranja i postepenog dolaska do konsenzusa, političkim odlukama može da nedostaje ravnoteža i legitimnost. S obzirom da su odluke koje se donose obavezujuće za sve članove na koje se odnose, odluke koje su rutinski donesene, bez konsultovanja građana, ne samo da ruše osnovne principe na kojima bi demokratija trebalo da počiva, jednakost i slobodu, već su i odraz nepoštovanja onih koji su na vlasti prema onima koji su ih izabrali da zastupaju njihove interese. Na taj način dobija se utisak da se odluke nameću, pre nego slobodno prihvataju. Deliberativna demokratija pokušava da stane na put takvom procesu i otvara vrata demokratskom diskursu o važnim moralnim i političkim neslaganjima. Praktičan razlog za one koji donose odluke da prihvate deliberaciju sastoji se u tome što ona povećava mogućnost sprovođenja dobre javne politike.

188

U prvom delu ovog rada izložiću stanovište deliberativne demokratije, onako kako su ga Ejmi Gatman (Amy Gutmann) i Denis Tompson (Dennis Thompson) predstavili u svojoj knjizi *Zašto deliberativna demokratija?*. U drugom delu rada baviću se nekim od mnogobrojnih kritika upućenih ideji deliberativne demokratije, a naročito onim koje se odnose na mogućnost njene praktične primene, izdvajajući neke od prigovora autora kao što su Frederik Šoer (Frederick Schauer), Jan Šapiro (Ian Shapiro), Majkl Volzer (Michael Walzer) i Danijel Bel (Daniel Bell).

Šta je deliberativna demokratija i koji su njeni glavni ciljevi?

„Deliberativna demokratija afirmiše potrebu za opravdavanjem odluka koje donose građani i njihovi zastupnici. I od jednih i od drugih se očekuje da opravdaju zakone koje jedni drugima nameću. U demokratiji bi lideri trebalo da daju obrazloženja za svoje odluke i da odgovore na zahteve i razloge koje im građani postavljaju zauzvrat.“⁴ Zato što građani nisu pasivni objekti nad kojima se vlada, već autonomni subjekti koji imaju udela u upravljanju društvom u kom žive, razlozi koje deliberativna demokratija zahteva od svojih građana i njihovih predstavnika treba da se pozivaju na principe koje individue, koje pokušavaju da nađu fer uslove

3 Elster 1986b : 112.

4 Gutmann and Thompson 2004: 3.

međusobne saradnje, razumno ne mogu da odbiju. Jednaki i slobodni građani zaslužuju objašnjenja zakona pod kojima moraju da žive, jer ta objašnjenja služe za dolazak do najboljih mogućih rešenja i najpravednijih zakona, kao i da izraze vrednost međusobnog poštovanja.

Jednostavna agregacija sirovih preferencija putem glasanja nije dovoljna, jer na taj način neslaganja koja postoje među ljudima ne nestaju. Pitanje o tome kako se građani nose sa suštinskim neslaganjima, koja su sastavni deo političkog života, mora biti centralno pitanje u bilo kojoj demokratskoj vladavini. Navođenjem razloga za svoje odluke i opravdavanjem svojih preferencija, građani i njihovi predstavnici imaju bolje izgleda da minimiziraju razlike među njima. Cilj je da njihova diskusija utiče na odluke koje će vlada donositi ili na procese koji će uticati na to kako će se dolaziti do odluka u budućnosti, odnosno da se obezbedi najopravdanija koncepcija za rešavanje moralnog neslaganja u politici. Čak i ako deliberacija ne uspe da dovede do krajnjeg konsenzusa, građani i njihovi predstavnici mogu nastaviti da rade zajedno kako bi u nekoj skorijoj ili daljoj budućnosti mogli da nađu zajedničke osnove, na kojima bi mogli da grade zajednički život.

189

Međutim, čak i kada se donese odluka, deliberativni proces ne prestaje – ostavlja se otvorena mogućnost kontinuiranog dijaloga u kojem građani mogu preispitivati prethodne odluke i napredovati na osnovu te prakse. Iako odluka koja se donese mora važiti neko vreme, ona isto tako mora ostati otvorena za preispitivanja u budućnosti. Deliberacija ima za cilj najbolju moguću odluku, ali da li će ta odluka zaista i biti najbolja i najpravednija zavisi od mnogih spoljašnjih i unutrašnjih faktora. „Držanje procesa otvorenim na ovaj način važno je iz dva razloga. Prvo, u politici kao i u praktičnom životu, proces donošenja odluke i ljudskog razumevanja od kojeg ona zavisi, jeste nesavršeno. Mi ne možemo znati da će odluka koju smo danas doneli biti dobra i sutra. Drugo, u politici mnoge odluke nisu stvar konsenzusa.“⁵ Verovatnoća da oni koji se ne slažu sa odlukom koja je donesena tu odluku i prihvate mnogo je veća ako oni veruju da će u budućnosti imati šansu da je promene ili barem na neki način modifikuju.

Na pitanje zašto bi se građani i njihovi predstavnici obavezali na deliberaciju i koja su to dobra koja nam ona donosi, Gatman i Tompson kao odgovor navode četiri suštinske prednosti koje i jedni i drugi dobijaju učešćem u deliberativnom procesu.

Prvo, deliberacija bi trebalo da pomogne da se *promoviše legitimnost kolektivnih odluka*. Čak i pod najboljim mogućim uslovima i kada su ljudi motivisani željom da nađu fer uslove međusobne kooperacije, neslaganja će i dalje biti, s obzirom na inkompatibilne vrednosti različitih ljudi. Dodajući tome činjenicu ograničenih dobara, jasno je da neki ljudi neće dobiti ono što žele ili ono što misle da su pravedno zaslužili, a ponekad ni ono što im treba. Garancija da su ozbiljne moralne

---

5 Ibid., str. 6.

tvrdnje bile uzete ozbiljno i razmatrane na fer način, trebalo bi da doprinosi legitimnosti neke odluke više nego puko pregovaranje interesnih grupa. Kao što Gatman i Tompson primećuju, ubeđenje da je npr. distribucija organa za transplantaciju bila fer mogla bi proizvesti i više organa za transplantaciju u budućnosti.

Druga svrha deliberacije jeste da *podstakne javnu perspektivu o javnim pitanjima*. Moralna deliberacija upoznaje građane sa razmatranjima o opštem dobru. Zadatak je da se omogući deliberativni proces koji za cilj ima prevazilaženje sebičnih individualnih interesa, unapređivanje poštovanja prema različitim grupama u društvu i vrednovanje moralne deliberacije. Dobro organizovane ustanove mogu biti od pomoći u dolaženju do pravih stavova, ali, kako Gatman i Tompson naglašavaju, ništa nije toliko efikasno kao građani koji imaju volju i želju da se ponašaju u skladu sa svojim moralnim dužnostima.

190

Treća svrha deliberacije jeste da se *promoviše međusobno uvažavanje u procesu donošenja odluka*. Ako se u obzir uzme činjenica da su različite moralne vrednosti često inkompatibilne, čak i za potpuno altruistične osobe koje istinski žele da pronađu fer uslove međusobne saradnje, jasno je da bi neke moralne konflikte bilo nemoguće izbeći. Deliberativna praksa, briga za opšte dobro i rad na ekonomizaciji moralnih konflikata, tamo gde je to moguće, trebalo bi da pomognu građanima i njihovim predstavnicima da prepoznaju vrednosti u tvrdnjama svojih protivnika.

Konačno, upotreba deliberacije bi trebalo da pomogne da se *isprave greške načinjene u prošlosti*. Naše razumevanje složenih javnih političkih pitanja jeste nepotpuno i prepuno grešaka, te je vrlo važno da se kritičko preispitivanje odluka koje smo doneli u prošlosti neprekidno odvija. Kako vreme prolazi i mi se suočavamo sa politikama, postupcima i odlukama koje smo sprovodili, naše znanje mora biti sve veće. Ukoliko vlada atmosfera međusobnog poštovanja, lakše je da se priznaju greške koje smo načinili i poveća spremnost da se one isprave.

Zašto je deliberativna demokratija bolja od drugih oblika demokratije? Koji su njeni nedostaci?

Da bi se izborila sa moralnim neslaganjima, od kojih su neka vrlo razumna i duboko ukorenjena u društveni i politički život (npr. neslaganja po pitanju opravdanosti abortusa, smrtne kazne, započinjanja preventivnog rata ili finansiranje zdravstvene zaštite), agregativna demokratija se uglavnom služi metodom većinskog glasanja – postavi pitanje i pusti ljude da glasaju. Ovaj metod se uglavnom svodi na omogućavanje predstavnicima, opet izabranih putem većinskog glasanja, da donose odluke. Izborni proces je zasnovan po analogiji sa tržištem i svodi se na konkurentsku borbu za ljudske glasove, a debate u kampanji više služe kao reklame nego kao argumenti. Drugi metod kojim se agregativna demokratija služi sastoji se u tome što zvaničnici beleže preferencije koje su građani izrazili, ali ih onda

provlače kroz neki analitički filter, kao što je npr. analiza troškova i dobiti, koji treba da proizvede optimalne rezultate. Ovaj metod potiče od klasičnog utilitarizma.

Ono što je zajedničko ovim metodama jeste činjenica da se izražene preferencije uzimaju kao primarni materijal za donošenje demokratskih odluka. Preferencije kao takve ne traže nikakva opravdanja, pa samim tim ni rezultati koji iz njihovog sabiranja proizlaze. Preferencije mogu biti korigovane samo ako su zasnovane na pogrešnim informacijama ili ukoliko dovode do iracionalnih rezultata.

Ipak, agregativni model poseduje važne prednosti. I jedan i drugi metod koji ova teorija koristi dovodi, barem u načelu, do konačnih rezultata, što nije zanemarljiva prednost kada se susrećemo sa problemom moralnog neslaganja. Prema bilo kojoj koncepciji demokratije neophodno je da se održe izbori, a na izborima građani izražavaju svoju volju bez daljeg objašnjenja. Pored toga, agregativni model se oslanja na relativno nekontroverzne procedure za postizanje konačnih odluka koje bi rešile situacije u kojima postoji moralno neslaganje.

191

Međutim, bez obzira na ove prednosti, agregativni model, prema mišljenju Ejmi Gatman i Denisa Tompsona, ima i ozbiljne mane i ne može da posluži kao osnova za donošenje demokratskih odluka. „Uzimanjem postojećih ili minimalno korigovanih preferencija kao datih, kao bazičnu liniju za kolektivno odlučivanje, agregativni koncept fundamentalno prihvata, a može čak i da pojača, postoja-nje distribucije moći u društvu. Ove raspodele moći mogu ili ne moraju biti fer, ali agregativni koncept ne nudi bilo kakve principe pomoću kojih možemo da odlučimo.“⁶ Agregativni model ne nudi procedure pomoću kojih mišljenje građana o raspodeli moći može biti promenjeno, ne pruža nijedno sredstvo pomoću koga bi građani mogli da provere metode koje se koriste i ne tretira sve vrste preferencija podjednako – prednost imaju one preferencije koje se bolje uklapaju u ekonomske kategorije, pre nego one koje izražavaju nesamerljive vrednosti. Na taj način, agregativni metod ne može uvek da odgovori na kritično pitanje koje donosioci odluka moraju da postavе: da li vlada treba da da prioritet u lečenju bolesti koje, na primer, nisu opasne po život, ali zadaju tegobe velikom broju ljudi, ili onih koje bi mogle da ugroze živote, ali vrlo malom broju ljudi?

Gatman i Tompson navode primer problema sa kojim se država Oregon suočila ranih devedestih godina, a koji se sastojao u tome kako da se rasporede ograničeni resursi za zdravstvenu negu građana koji su bili u zdravstvenom programu za osobe i porodice sa niskim primanjima. Kako bi odredila prioritete, Komisija odgovorna za zdravstveni program u Oregonu sastavila je listu od nekoliko hiljada bolesti i tretmana lečenja, koji su bili rangirani na osnovu izračunavanja troškova i dobiti. Koristeći drugi metod agregativne demokratije, tretmani lečenja koji su bili niže rangirani na listi smatrani su manje isplativim nego oni pri vrhu liste.

6 Ibid., str 16.

Ovakvo rangiranje nije bilo u skladu sa mišljenjem građana i izazvalo je negodovanje javnosti. Naime, neke bolesti koje su dovodile do životne opasnosti rangirane su niže, jer je njihovo lečenje bilo relativno skupo ili je od njih bolovalo relativno malo ljudi. Međutim, iako je ovakvo rangiranje predstavljalo pokušaj da se poboljša zdravstveno stanje velikog broja građana, s obzirom na ograničene resurse koje je država imala na raspolaganju, većina građana smatrala je da ovakav postupak nije pravedan.

192

Komisija je nakon toga mogla da primeni i prvi metod agregativne demokratije, da sprovede anketu ili glasanje, pa da dobijeni rezultat tog procesa uzme za konačan. Ali, članovi Komisije su shvatili da je javna diskusija o ovom pitanju već započela, pa su umesto glasačkog metoda upotrebili metod deliberativne demokratije. Organizovani su javni sastanci na kojima su učesnici zamoljeni da izraze svoje stavove razmišljajući kao članovi zajednice za koju zdravstvena nega ima zajedničku i ogromnu važnost. Zvaničnici su dali svoje predloge, građani su na njih odgovorili. Nakon toga, zvaničnici su svoje predloge revidirali, a građani na to odreagovali. Na kraju su članovi Komisije sastavili prerađenu listu, koju je većina građana smatrala poboljšanjem prvobitnog plana. Ovaj primer na pravi način ilustruje deliberativni proces i njegov dinamički karakter.

Ipak, ni deliberativna demokratija nije savršen način za rešavanje problema moralnog neslaganja. Ukoliko dogovor i slaganje ne mogu da se postignu, što je u praksi često slučaj, deliberativna demokratija ne specifikuje nijednu proceduru za dolazak do krajnjeg rešenja, te zato mora da se osloni na neke druge procedure (npr. glasanje), koje same po sebi nisu deliberativne prirode.⁷ Drugo, deliberativna demokratija ne počiva na moralno neutralnim principima. Njen eksplicitni moralni princip jeste reciprocitet⁸. Prema deliberativnom zahtevu za reciprocitetom, nakon što su prihvatili činjenicu razumnog pluralizma, građani imaju osnovnu dužnost da se pristojno ponašaju jedni prema drugima i prepoznaju principe koji mogu prihvatiti individue koje vode različite živote i imaju različite sisteme vrednosti. U slučaju Oregona, najveći nedostatak nije bio samo rangiranje tretmana lečenja, već nepravda nastala pod takvim okolnostima. Budući da su samo siromašni građani imali pravo na pomoć, neophodna racionalizacija male količine sredstava koja je bila na raspolaganju dovela bi do toga da neki siromašni građani dobiju zdravstvenu pomoć na račun nekih drugih siromašnih građana. Učesnici deliberativnog procesa prepoznali su ovu nepravdu, te su, pod uslovima vrlo

7 U pomenutom slučaju u Oregonu, deliberativna procedura završila se preporukom Komisije i glasanjem zakonodavnog tela.

8 Rols (J. Rawls) kriterijum reciprociteta definiše na sledeći način: „Kriterijum reciprociteta zahteva da kad se uslovi predlože kao najrazložniji uslov nepristrasne saranje, oni koji ih predlažu moraju misliti da je u najmanju ruku razložno da ih prihvate i drugi kao slobodni i jednaki građani, a ne zato što su potčinjeni ili izmanipulisani, ili pod pritiskom inferiornog političkog ili socijalnog položaja.“ Navedeno prema: Rols 2003: 176

ograničenih sredstava, morali da se pozivaju na principe pravičnosti koje, razume se, nisu svi mogli da prihvate. Kako bi izbegli ovu nepravednost, bili su prinuđeni da traže povećanje budžeta za zdravstvenu pomoć, čime je narušen prethodno usvojeni dogovor o budžetu.

Ali, nijedna od ovih mana nije kobna za deliberativnu demokratiju. Činjenica da deliberativna demokratija, u slučaju nemogućnosti postizanja saglasnosti, ne specifikuje neku određenu proceduru za dolazak do rešenja samo pokazuje da „nije-dan metod ne može da opravda bilo koji rezultate iz sopstvene implementacije.“⁹ Ukoliko može da se opravda u deliberativnom forumu, deliberativna demokratija može da prihvati bilo koji metod (uključujući i glasanje) koji služi za dolaženje do konačnih odluka. Što se moralnog zahteva za reciprocitetom tiče, on može da dovede do boljih rezultata nego bilo koja druga koncepcija demokratije i u slučaju kada je postizanje saglasnosti moguće i u slučaju kada je do saglasnost nemoguće doći. U prvom slučaju, kada razlike i neslaganja nisu toliko veliki, deliberacija može pomoći učesnicima da shvate da njihova stanovišta nisu toliko različita, da jaz nije nepremostiv i da je dogovor moguć. Kada je pak postizanje saglasnosti nemoguće, deliberacija opet ima veće šanse od drugih metoda da dovede do postizanja dogovora u budućnosti i da unapredi međusobno poštovanje među sukobljenim stranama. Naravno, neka neslaganja su toliko duboko ukorenjena da ljudi jednostavno neće promeniti mišljenje bez obzira na poštovanje prema protivnicima i njihovim argumentima (neslaganja o takvim stvarima kao što su vojna intervencija, politika zdravstvene zaštite, pitanje abortusa, smrtne kazne, homoseksualnih brakova itd). Ali i u tim slučajevima, međusobno poštovanje ohrabruje građane da razmotre osnovanost pozicije svojih protivnika, pre nego da pokušavaju da ih objasne kao nepovoljne, obmanjujuće i manje vredne.

193

Međutim, kao ni bilo koja druga politička teorija, deliberativna demokratija se ne sastoji od jednostavne grupe pravila. Pristalice deliberativne demokratije razmišljaju se oko toga koliko daleko deliberacija treba da ide, koje su njene karakteristične političke težnje, da li treba da se primeni samo na političke institucije ili bi trebalo da zadire i u sferu privatnog života, treba li ići ka tome da se postigne neko sveobuhvatno opšte dobro ili pak treba tragati za načinima postizanja dobrog života uzimajući u obzir suštinska neslaganja i mnogobrojne razlike, bez pokušaja da se one eliminišu.

Ista vrsta problema javlja se i kod pitanja o tome treba li deliberativna demokratija da bude samo reprezentativna ili treba da ide dalje od toga, da zahteva od svih građana da sami donose najvažnije političke odluke. Iako većina deliberativnih demokrata smatra da obični građani ne treba redovno da učestvuju u javnim raspravama, nekolicina njih tvrdi da samo direktnije učešće građana u razmatranju važnih pitanja može da osigura moralne vrednosti koje deliberativna demokratija

9 Amy Gutmann and Dennis Thomson 2004: 19.

obećava, kao i da kontroliše rad predstavnika. Samo tako bi se na pravi način razvijale građanske vrline i međusobno poštovanje na kojima deliberativni proces toliko insistira. Ipak, ovakva vrsta neposredne demokratije nailazi na nepremostive teškoće u modernim demokratskim društvima koja broje i do više miliona stanovnika, kao i u tome što zakoni i odluke doneseni na ovaj način možda ne bi bili najbolji zakoni, niti najbolje javne politike. Gatman i Tompson veruju da bi u nekim slučajevima kombinovanje reprezentativne i neposredne deliberacije bilo moguće¹⁰, pri čemu bi se iskoristile prednosti direktnog učešća naroda i nužnost reprezentativne demokratije u današnjim modernim društvima, što bi onda dovelo do boljih rezultata.

194 Da li primena deliberacije jeste dobra sama po sebi, bez obzira na njene ishode, ili će ona uvek voditi i pravednim rezultatima? Ako je, po mišljenju deliberativnih teoretičara, rezultat do koga su ljudi koji žive u nekoj zajednici došli kroz proces deliberacije cilj sam po sebi, da li će ovaj direktan angažman uticati na neka druga politička dobra, kao što je kriterijum stručnosti ili politička stabilnost? Da li je deliberativna demokratija kakvu zastupaju Ejmi Gatman i Denis Tompson ipak samo utopijska vizija demokratske politike? Da li je ona i praktično moguća s obzirom na njenu različitost od politike kakvu danas znamo?

—

Zbirka eseja *Deliberativna politika*, nastala kao odgovor na knjigu objavljenu 1996. godine, *Demokratija i neslaganje*, čiji su tvorci Ejmi Gatman i Denis Tompson, sadrži tekstove autora koji su pokušali da ukažu na probleme vezane za praktičnu primenu javne deliberacije u današnjem modernom društvu. Iako su ovi prigovori nastali kao reakcija na *Demokratiju i neslaganje*, oni su univerzalni za stanovište javne deliberacije i primenjivi i na ideje koje su pomenuta dva autora iznela u knjizi *Zašto deliberativna demokratija*, koja je objavljena 2004. godine, na koju smo se u ovom radu i pozivali.

Mit o svemogućnosti razgovora

U tekstu „Razgovor kao procedura za donošenje odluka“ Frederik Šoer (Frederick Shauer) postavlja pitanje o posledicama kombinovanja idealizovane deliberativne procedure, kako su je Gatman i Tompson opisali, sa realnim uslovima kakvi postoje u današnjoj politici.

10 Fiškinov (James Fishkin) predlog za deliberativni „poling“ (izjašnjavanje) nudi mogućnost kombinovanja direktne participacije, zajedno sa deliberativnom vrednošću koju ona sa sobom nosi, i reprezentativne demokratije, koja je nužna u današnjem društvu. Procedura se svodi na formiranje malih grupa građana, nasumice izabranih, koji bi raspravljali o političkim pozicijama konkurentnih političkih kandidata. Fiškinova procedura nije ništa više nametljiva od uloge koju ima porota, a mnogo je edukativnija i efikasnija od obične političke kampanje. I kandidati i građani koji učestvuju u ovoj proceduri imaju više koristi od ovakve metode nego što je imaju od glasanja i političkih izbora.

Šoer kaže da su u poslednjih desetak godina moralna neslaganja u modernom političkom životu zauzela važno mesto u političkim raspravama. Gatman i Tompson su dali dobar primer ozbiljnog i normativnog filozofskog suočavanja sa tom činjenicom. Oni su pokazali ne samo da suštinsko neslaganje jeste svuda oko nas, već i da su pitanja sadašnje politike o tim neslaganjima u svojoj suštini moralne prirode. Deliberativna demokratija jedna je od procedura koja bi mogla da pomogne u rešavanju ovih problema. Međutim, javna deliberacija nije jedina dostupna procedura za rešavanje problema moralnog neslaganja. Jedna od takvih procedura mogla bi biti angažovanje eksperata (elite) za donošenje političkih odluka. Baš kao što su neki ljudi bolji matematičari ili muzičari ili zanatlije od drugih, tako bi neki ljudi mogli biti bolji u donošenju političkih odluka ili u davanju moralnih razloga. Ako je to tako, onda bi najpoželjnije političke odluke upravo trebalo prepustiti ljudima koji su eksperti u toj oblasti.¹¹ Pored toga, odluke bi mogle da se donose unutar neke odabrane grupe, kao kod reprezentativnog zakonodavstva, gde je deliberacija svakako zastupljena, ali se ne prenosi na stanovništvo u celini. Treća procedura bila bi nedeliberativna procedura ispitivanja preferencija, npr. istraživanjem javnog mnjenja ili tajnim glasanjem, itd.

195

Pomenute procedure već se uveliko koriste u modernim demokratskim društvima, što teoretičare deliberativne teorije primorava da daju jake razloge zašto bi se javna deliberacija, pre nego neka od pomenutih procedura, koristila kao metod za dolaženje do političkih odluka. Po Šoerovom mišljenju, Gatman i Tompson se oslanjaju pre na filozofske nego na empirijske argumente za superiornost javne deliberacije. Verovatno je da bi oni na ove pritužbe odgovorili tvrdeći da ono što oni žele jeste da ukažu na jedan bolji način donošenja političkih odluka, a ne samo da opišu ili podrže postojeću praksu. Međutim, problem je u tome što oni zapravo tvrde da je deliberacija odgovarajuća procedura za suočavanje sa problemom neslaganja u svetu kakav danas jeste. Centralna anomalija njihovog argumenta, tvrdi Šoer, jeste napetost između, sa jedne strane, nesavršenog sveta u kojem ovakvi problemi nastaju i, sa druge, idealizovanog rešenja koje oni predlažu za rešavanje tih istih problema.¹²

Po Šoeru, Gatman i Tompson ne polaze od postojećeg stanja stvari kao modela na koji njihova procedura treba da se primeni, te je zato javna deliberacija jedno idealizovano sredstvo za dolaženje do boljih odluka i ne predstavlja ništa više od normativne žudnje. „U svojoj suštini, normativna politička teorija diskursa, ili deliberacija, delom je o „pričanju“, a nazivajući je onim što jeste, mi imamo bolju poziciju da vrednujemo priču kao kontingentno sredstvo institucionalne konstrukcije.“¹³

---

11 Frederick Shauer 1999: 19.

12 Ibid., str 22.

13 Ibid., str 26.

Sve se svodi na razlike u interesu i moći

Jan Šapiro je još jedan autor koji sumnja u praktičnu mogućnost deliberacije. U tekstu „Dosta sa deliberacijom – politika je u interesu i moći“, on tvrdi da se efikasnost ideje o deliberaciji i prevazilaženju moralnih neslaganja, ili pak o dobrovoljnom ostavljanju prostora za duboke i nerešive razlike u politici, može proveriti samo u praksi. Gatman i Tompson smatraju da bi u traženju fer uslova međusobne kooperacije učesnici deliberacije, koji se obavezuju na razloge koji su moralni i međusobno prihvatljivi, došli do toga da neslaganja budu minimizirana, a poštovanje među njima unapređeno. Jedna je stvar misliti, kao što Gatman i Tompson misle, da je većinu podela u političkim stavovima među ljudima moguće racionalno analizirati, a sasvim druga stvar verovati da je nedovoljna primena javne deliberacije ono što sprečava bolje rešenje preovlađujućih neslaganja. Prema Šapiro, naglašavajući deliberaciju, ova dva autora premalo pažnje obraćaju na stepen u kome su moralna neslaganja u politici oblikovana razlikama u interesu i moći.

196 Gatman i Tompson ne misle da će deliberacija dovesti, niti da to treba da se desi, do jednostavnog nestanka svih moralnih neslaganja u politici, ali veruju da će ona pomoći da ljudi neke stavove ublaže. Osnovni princip deliberativne demokratije jeste princip reciprociteta, koji označava želju da se pronađu međusobno prihvatljivi načini za rešavanje postojećih neslaganja. Ono što nam Gatman i Tompson poručuju jeste da građani koji žive u demokratskom društvu u kome su prisutna moralna neslaganja treba da razgovaraju jedni sa drugima, da traže moralne argumente kada je to moguće i da neguju međusobno uvažavanje kada je postizanje saglasnosti nemoguće. Međutim, izgleda da je to gotovo nemoguće u političkim debatama koje se danas vode. Štaviše, deliberacija može čak i da proizvede neslaganje i konflikt. Ovo se dešava u slučajevima moralnih pitanja koja bude jake emocije. U slučaju moralnih ekstremista, argumenti koji se navode u prilog deliberacije teško da će bilo koga očarati. Moralni fanatici već polaze od toga da znaju šta je najbolje rešenje moralnog konflikta, bez ikakve deliberacije sa svojim sugrađanima. Njima je apsolutno jasno da ne mogu da opravdaju svoja uverenja na njihovom tlu, ali to im samo ukazuje da je tlo na kojem oni stoje neadekvatno. „Gatman-Tompsonov model radi samo kod onih fundamentalista koji sebe ubrajaju u demokrate falibiliste. To je, plašim se, prazan skup, osuđen da ostane nenaseljen.“¹⁴

Iako ljudi sa suprotstavljenim interesima mogu da misle da su te razlike veće nego što jesu, i da uz pomoć deliberacije dođu do zajedničkog rešenja, dešava se i obrnuta situacija – oni nekada nisu svesni koliko su ti interesi zapravo suprotstavljeni.¹⁵

14 Ian Shapiro 1999: 31.

15 Sanstajn (Cass R. Sunstein) tvrdi da se u deliberativnoj praksi u realnom svetu dešava upravo suprotno od onoga što teoretičari deliberativne demokratije očekuju kao rezultat deliberativnog procesa. Njihova očekivanja usmerena su na to da nam deliberacija pomaže da umanjimo razlike među učesnicima i da postignemo neku vrstu približavanja i slaganja

Na taj način deliberacija, osim što može dovesti do slaganja i ublažavanja pozicija, može ponekad i da iznese te razlike na videlo, stvarajući političke podele, pre nego što ih redukuje. Šapiro jednostavno smatra da ne postoji razlog zašto bismo mislili da će deliberacija ujediniti ljude, čak i ako se oni nadaju da hoće i žele to. „Od deliberacije se razumno može očekivati da će osvetliti interakciju među ljudima, ali bi ona isto tako mogla da otkrije skrivene razlike kao i skrivene mogućnosti za sastajanje. Sve to zavisi od toga koji su interesi koji leže u pozadini zapravo u pitanju.“¹⁶

Gatman i Tompson smatraju da političke odluke jesu obavezujuće za sve i da zato treba da budu opravdane svima onima na koje se odnose. Ipak, njihova diskusija ne uzima u obzir realnost u kojoj su različiti ljudi, na različite načine i u različitim stepenu obavezani tim kolektivnim odlukama. Većina onih koji donose odluke znaju da oni nikada neće zavisiti od dobra (npr. zdravstvena zaštita za siromašne, priznavanje homoseksualnih brakova itd.) o kome se diskutuje. Isto tako, činjenica je da neke grupe ljudi imaju moć da izbegnu posledice politika na koje se odlučuju.

Još jedna stvar na koju, po Šapirovom mišljenju, Gatman i Tompson obraćaju vrlo malo pažnje jeste činjenica da iako postoje uslovi u kojima bi više deliberacije bila dobra stvar u formulisanju javnih politika, glavna prepreka da se primeni deliberacija, kako bi se smanjila neslaganja, često nije nedostatak volje ljudi sa različitim moralnim ubeđenjima, već ona dolazi od odluka moćnih ljudi koji žele da oblikuju uslove javnih debata onako kako to njima odgovara, pomoću finansijskih priloga za političare i njihove kampanje.

197

Deliberacija kao lek za sve

U tekstu „Deliberacija i šta još?“, Majkl Volzer pokušava da ispita kako se deliberacija uklapa u postojeći politički proces koji je u svojoj suštini nedeliberativan. Deliberacija opisuje specifičan način mišljenja koji je po svojoj prirodi tih, pun poštovanja prema različitim stanovištima, otvoren za širok opseg dokaza. To je racionalan proces koji razmatra mogućnost alternativa, raspravlja o njihovom značaju i vrednosti, i onda bira najbolju politiku ili osobu. Ali, šta mi onda još treba da radimo? Šta se dešava u političkom svetu pored deliberacije?

Gatman i Tompson naglašavaju vrednost zajedničkog rasuđivanja, reciprociteta i odgovornosti, ali politika često ima i druge vrednosti koje su često u sukobu sa razumom – strast, hrabrost, konkurentnost itd. Demokratska politika legitimno, ili čak nužno, uključuje nedeliberativne aktivnosti kao što su politička edukacija,

---

o problemima o kojima se raspravlja. Sanstajn tvrdi da diskusija i razmena mišljenja unutar grupe pre dovodi do polarizacije nego do približavanja stavova. „Polarizacija unutar grupe znači da se članovi deliberativne grupe predvidivo pomeraju prema ekstremnijim tačkama u pravcu nagoveštenom tendencijama koji su članovi imali pre deliberacije.“ Navedeno prema: Sunstein 2002: 176.

16 Ian Shapiro 1999: 32.

organizacija, mobilizacija, demonstracije, pregovaranja i pogodbe, lobiranje, kampanje, glasanje, novčane fondove, korupciju i prljave poslove.

198

Ljudi moraju da nauče kako da budu politični. Nešto od toga uči se u školama, ali partije, interesne grupe, sindikati itd. takođe su škole određene vrste, koje uče svoje pripadnike idejama koje oni posle treba da nastave i unaprede. Teoretičari deliberativne teorije se ne bi složili sa ovom formom edukacije i proglasili bi je lošom. Međutim, bilo da je ova vrsta edukacije dobra ili loša, ona je izuzetno važna u političkom životu, jer je politički identitet većine ljudi, tj. onih koji su angažovani u politici, oblikovan upravo na ovaj način. U organizacijama se članovi uče da delaju kao jedan, ne da mozgaju i razgovaraju, niti da se bave predviđanjem rezultata deliberacije do kojih će lideri doći. Zatim, državna politika u demokratiji je češće rezultat pregovora nego deliberativnog procesa. Privatne partije imaju veće šanse da se dogovore sa zvaničnicima, s obzirom da će demokratski odgovorni zvaničnici morati da brane njihove pozicije u nekom forumu. Lobiranje se zasniva na socijalnim mrežama i privatnim prijateljstvima, ne na principu reciprociteta. Kampanje se obično porede sa borbom na tržištu, zasnivaju se na liderima sa imenom, likom, porodičnom istorijom kao i na samom programu koji određena partija nudi. Lideri partija trude se da deluju pouzdano, aktivno tragaju za glasovima birača, daju obećanja i pokušavaju da ubede birače da se njihovim protivnicima ne može verovati. Još jedna od činjenica je i da se u politici malo šta može uraditi bez novca. Nabavljanje novca obično ne uključuje javnu raspravu i sedenje u deliberativnim forumima.

Da li deliberacija pripada istoj seriji aktivnosti u koju spadaju organizacija, mobilizacija, demonstracije, lobiranje? Verovatno ne, bar ako kao model deliberativnog procesa uzmemo rad porotnika. „Politička istorija je uglavnom priča o sporom stvaranju ili učvršćivanju hijerarhija bogatstva i moći. Ljudi se bore na svom putu ka vrhu te hijerarhije, a onda se dovijaju najbolje što mogu da održe svoje pozicije... Ne vidim način da se izbegne beskrajno ponavljanje ove priče, niti način da se borba koju ona uključuje zameni deliberativnim procesom. Ko bi raspravljao? O kojim pitanjima? U odnosu na koje činjenice i teorije? I zašto bi nezadovoljni građani prihvatili rezultate deliberacije? Zar ne bi mogli da tvrde da najbolje promišljanje najboljih mislilaca, koji razmatraju pod najboljim uslovima, odražava ništa više do interese moći? Naravno, neko bi mogao da napravi deliberativni proces koji isključuje sve ove interese – zahtevajući od učesnika da razmatraju iza vela neznanja, recimo, i da strogo kontrolišu činjenice i teorije kojima imaju pristup. Ali, to je utopijski model koji nije ostvariv u bilo kom postojećem političkom svetu.“¹⁷

Iako Volcer smatra da deliberacija ima važno mesto u demokratskoj politici, to nije mesto koje bi bilo nezavisno od ostalih aktivnosti koje smo nabrojali. Odgovarajuće mesto deliberacije zavisno je od drugih aktivnosti koje ona ne konstituiše

17 Walzer 1999: 67.

ili ne kontroliše. U političkom svetu nema mesta za takvu zamisao kao što je soba za porotnike u kojoj ne tražimo da ljudi rade ništa nego da promišljaju. Zamislimo grupu deliberatora koji, nakon ozbiljnog, posvećenog i viščasovnog razmatranja, donesu odluku da urade onako kako su odlučili da je najpravednije, bez uzimanja u obzir izraženih preferencija većine ljudi. Takva politika deliberativnih birokrata mogla bi biti i „najbolja“, ali to ne bi bila prava politika demokratske vladavine. „Fiškinov argument za građansku porotu sugerise centralni problem deliberativne demokratije: deliberacije nije aktivnost za narod. Ne mislim da običan čovek nema kapacitete za rezonovanje, već samo da 100 miliona njih, ili čak 1 milion ili 100 hiljada ne mogu plauzibilno da „razmatraju zajedno“. A bila bi velika greška odvratiti ih od stvari koje mogu da rade zajedno.“¹⁸

Država blagostanja, ljubavi i znanja

Sličan stav o primenljivosti deliberativne teorije ima i Danijel Bel. U tekstu „Demokratska deliberacija – problem implementacije“ Bel govori o tri uslova koji su neophodni kako bi deliberacija bila efikasna. Uslovi koji bi konstruktivnu moralnu deliberaciju činili mogućnom jesu: 1) fer raspodela dobara, 2) osećaj zajedništva i poverenja među učesnicima deliberacije i 3) politička kultura koja vrednuje donošenje odluka intelektualne elite.

199

Relativno ravnopravno društvo ima više šanse da proizvede uslove za konstruktivnu deliberaciju. Što je raspodela bogatstva pravednija manja je opasnost da će neki ljudi sa više pregovaračkih moći iskoristiti prednost nad drugima. U društvu u kojem je jaz između bogatih i siromašnih veliki, teško je zamisliti da će ljudi biti voljni da stave sa strane razlike među sobom i da diskutuju o spornim pitanjima altruistično. Drugo, osećaj pripadnosti zajedničkom političkom projektu može biti od suštinskog značaja za spremnost da se dođe do kompromisa. Nema mnogo smisla razmatrati neka sporna pitanja ako ljudi jedni drugima ne veruju.

Ova dva uslova su međusobno povezana. Osećaj zajedništva može da dovede do spremnosti da se resursi podele sa svojim sugrađanima, ali je smisao za zajednicu, sa druge strane, teško uspostaviti u krajnje polarizovanom društvu. Malo je verovatno da će deliberacija dovesti do socijalne reforme ako ovi uslovi nisu ispunjeni. Bez određenog stepena materijalne jednakosti i smisla za zajedništvo između učesnika, oslanjanje na deliberaciju da reši moralne konflikte moglo bi se ispostaviti beskorisnim ili čak kontraproktivnim.

Postojanje političke kulture koja vrednuje donošenje odluka intelektualne elite još jedan je od uslova koje pominje Bel, jer talentovani pojedinci koji imaju motivaciju i sposobnost da razumeju i primene moralne principe na složene političke probleme imaju veće šanse za sprovođenjem konstruktivne deliberacije. Veoma

---

18 Ibid., str 68.

je čudno što Gatman i Tompson nisu uvideli da neki izabrani političari, obične građane da i ne pominjemo, zaista nemaju kapacitete i motivaciju da slede njihove principe deliberativne demokratije. Deliberacija je intelektualno zahtevna, a obični građani bez političkog iskustva, znanja i posebnog talenta teško će donositi najbolje odluke. Branioci deliberacije, smatra Bel, moraju biti eksplicitniji po pitanju potrebe za uključivanjem sposobne i moralne elite, kao nužnog preduslova za ostvarivanje deliberacije koja se tiče složenih moralnih kontroverzi, koje imaju nacionalne, a ponekad i internacionalne, posledice. Oslanjajući se (samo) na deliberaciju izabranih političara i običnih građana da reše takve kontroverze jeste recept za neuspeh, i to može samo da diskredituje ideale do kojih je deliberativnim demokratama stalo.¹⁹

200

Deliberativna demokratija nastaje kao rezultat kritičkog preispitivanja demokratske prakse. Sve više ljudi političku aktivnost doživljavaju kao uzdignuti podijum po kojem gaze moćnici koji su van kontrole građana i koji sprovode interese koji ne odražavaju potrebe šire javnosti. Iz perspektive demokratske vladavine, najveći problem je u tome što izborna demokratija još više doprinosi ovakvom razvoju stanja stvari. Izborne kampanje obično ističu razlike u verovanjima, vrednostima i društvenom i političkom identitetu, na način koji okreće građane jedne protiv drugih. U multikulturalnim društvima kakva danas postoje ovakvi uslovi prave vrlo malo mesta za osećanje zajedništva i želju da se postigne neko zajedničkog dobro. Da bi rešili ove probleme, mnogi politički teoretičari se zalažu za deliberativniju formu demokratske prakse.

Još su stari Grci videli diskusiju kao nužan uslov bilo kakve mudre akcije. Politički lideri njihovog vremena shvatili su vrednost procesa u kome građani javno diskutuju o svim važnijim pitanjima političkog života. Deliberativna demokratija se zasniva na idealnoj formi diskusije u kojoj učesnici zajednički razmatraju probleme i neslaganja sa kojima se suočavaju, slušajući i uvažavajući jedni druge, zarad dolaženja do najboljih odluka. Deliberativna demokratija poštuje pluralizam vrednosti i ciljeva različitih ljudi koji čine neku zajednicu, i polazeći od te pretpostavke, pokušava da dovede do rezultata koje većina ljudi neće moći razumno da odbije. Građani dobijaju ne samo pravo glasa, već doslovno i uzimaju učešće u vlasti, ne zauzimajući se samo za sopstvene interese, već vodeći računa o interesima svih, uvažavajući prava i slobode svih svojih sugrađana. U uslovima ravnopravnog učešća, međusobnog poštovanja i političke prakse koja zahteva davanje obrazloženja za argumente koji se iznose, šanse da se premoste razlike koje postoje među ljudima postaju mnogo veće. Kao rezultat toga, povećava se i verovatnoća dolaska do sporazumnih, legitimnih, racionalnih i pravednih odluka. Na taj način, deliberativna demokratija postaje lek za društvene i političke nepravde.

---

19 Daniel Bell 1999: 82.

Ideja deliberativne demokratije izrazito je privlačna. Ali, mogućnost njenog sprovođenja u praksi ne izgleda toliko realistično. U uslovima u kojima danas živimo, teško je zamisliti neko društvo u kome bi deliberativna demokratija bila zastupljena u punoj snazi. Prevelike razlike u bogatstvu i moći, obrazovanju i sposobnostima, raspoloživom slobodnom vremenu i ličnim interesima za određene odluke, već ruše osnovne postavke deliberativne demokratije – jednakost i mogućnost za svakog člana društva da učestvuje u procesu deliberacije. Međutim, sve ovo nije razlog da se ideja deliberativne demokratije potpuno odbaci. Ona ostaje ideal kome se teži, ideal koji verovatno nikada neće biti dostignut, ali ipak ideal koji može da služi i treba da služi kao regulativ. Svakodnevni razgovori među građanima, unutar organizacija i udruženja kojima ljudi pripadaju, među stručnjacima u određenim oblastima, zavređuju istu pažnju teoretičara deliberativne demokratije kao i javna deliberacija u javnim forumima.

Mi ne možemo da poreknemo prisustvo deliberacije u savremenim demokratskim društvima. Razmena mišljenja među različitim ljudima u oblasti medicine, na primer, ili u oblasti bilo koje nauke, kao i zanata, organizacije itd. dovodi do boljih rešenja, pa zašto ne bi i u politici? Naravno, vrlo je malo političkih odluka koje su opravdane, u striktnom smislu te reči. Iako ponekad postoji moralna obaveza i insistiranje da se neke stvari urade, ljudi se često ne slažu oko načina na koji to treba da se obavi, u kom vremenskom periodu, o čijem trošku itd. Ali, sve to ne znači da od ovog metoda dolaženja do odluka treba odustati. Iako je nemoguće vršiti javnu deliberaciju o svim važnim političkim pitanjima u današnjim državama sa ogromnim brojem ljudi, ograničenje opsega deliberacije na određene i za to specijalizovane grupe ljudi, ne izgleda kao nedostižan cilj. Deliberacija nije samostalna procedura, ona pruža osnovu za razumevanje drugačijih shvatanja i ozbiljno promišljanje o najboljem rešenju, kao neizostavni dodatak svim ostalim procedurama koje se koriste u demokratskom društvu.

201

Primljeno: 15. jun 2012.

Prihvaćeno: 18. jun 2012.

Literatura

- Arrow, J. Kenneth, (1951b, 2nd ed. 1963), *Social Choice and Individual Values*, New York: John Wiley & Sons.
- Bell, Daniel (1999), „Democratic Deliberation – Problem od implementation“, in S. Macedo (eds), *Deliberative Politics – Essays on Democracy and Disagreement*, Oxford University Press, str. 70–87.
- Dryzek, J. S, and List, C. (2003), „Social choice theory and Deliberative Democracy: A reconciliation“, *British Journal of Political Science* 33 (1): 1–28.
- Elster, Jon (1986b), „The market and the forum: three varieties of political theory“, in: Elster, J., Hylland, A (eds.) *Foundations of Social Choice Theory*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 103–132.

- Gutmann, Amy and Thompson, Dennis (2004), *Why Deliberative Democracy*, Princeton, N.J, Princeton University Press.
- Gutmann, Amy and Thompson, Dennis (1996), *Democracy and Disagreement*, Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.
- Habermas, Jürgen (1985), *The theory of communicative action*, English translation by Thomas McCarthy, Boston, Beacon Press.
- Riker, William (1982), *Liberalism Against Populism*, San Francisco, W. H. Freeman.
- Rols, Dž. (2003), „Još jednom o ideji javnog uma“, u Rols, Dž., *Pravo naroda sa „Još jednom o ideji javnog uma“*, Beograd, Alexandria Press, Nova srpska politička misao, str. 169–228.
- Schauer, Frederick (1999), „Talking as a Decision Procedure“, u S. Macedo (ed.), *Deliberative Politics – Essays on Democracy and Disagreement*, New York, Oxford University Press, str. 17–27.
- Shapiro, Ian (1999), „Enough of Deliberation – Politics Is about Interest and Power“, in S. Macedo (eds.), *Deliberative Politics – Essays on Democracy and Disagreement*, New York, Oxford University Press, str. 28–38.
- Sunstein, R. Cass (2002), „The Law of Group Polarization“, *The Journal of Political Philosophy* 10 (2): 175–195.
- Walzer, Michael (1999), „Deliberation and what else“, u S. Macedo (ed.), *Deliberative Politics – Essays on Democracy and Disagreement*, New York, Oxford University Press, str. 58–69.

Ivana Janković

Deliberative democracy and the problem of its practical implementation

Abstract

Deliberative democracy holds that, for a democratic decision to be legitimate, it must be preceded by deliberation among decision-makers. This means that democratic decision cannot be merely the aggregation of preferences that occurs in voting. Thus, citizens may change their initial opinions and preferences as a result of the reflection induced by deliberative communication and by taking into account other people's opinions. The aim of this paper is to outline the view of deliberative democracy developed by Amy Gutmann and Dennis Thompson as well as to address some of the concerns raised by the critics regarding its practical implementation.

Key words deliberative democracy, preferences transformation, deliberation, aggregation, reflection, justification.